

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Giriş. Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dil insanların dinib demək, danışib söyləmək, anlayıb anlatmaq və anlaşımaq üçün əvəzədməz bir vasitədir. Dilin ən mühüm əlaməti danışmaq, yəni başqasına fikri anlatmaqdır.

İnsan ünsiyyətsiz yaşaya bilməz. İnsanlar arasında ünsiyyətin əsası əmək, ünsiyyətin ən güclü, ən kamil vasitəsi isə dildir.

Elmi texnikanın tərəqqisində ingilis dili böyük rol oynayır. Buradan aydın olur ki, dil fərdi hadisə deyil, məhz ictimai hadisədir və ictimai ünsiyyət tələbi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq dilin də xidmət dairəsi dəyişir. İndi ingilis dili ümumxalq dilinə çevrilib.

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı əsərində yazır: “Məlum olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri istər genezis və istərsə də tipoloji quruluş baxımından müxtəlif dil qruplarına daxildir. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxil olub, analitik dil hesab edilir. Azərbaycan dili isə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olub, aqlutinativ dil adlanır. Bu zəmində də, həmin dillər arasında ciddi fərqlər mövcuddur” (1, s. 19).

İngilis dilini öyrənən hər bir azərbaycanlı həmin fərqlər arasında meydana gələn çətinliklərlə qarşılaşmalı olur. Bu çətinliklərə üstün gəlmək üçün hər bir adam həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin qrammatikasını, leksikasını bilməli, çoxlu söz ehtiyatı ilə zənginləşməlidir. Dildə sözlər müxtəlif mənalarla bağlı olaraq müxtəlif şəkillərə düşür və eləcə də bir-biri ilə bağlanır, tərkiblər və cümlələr yaranır. İngilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə müxtəlif olduğu üçün onların hər birinə xas olan xüsusiyyətlər mövcuddur. Analitik quruluşlu ingilis dilinin əsas əlaməti sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrin söz sırası, köməkçi sözlər, intonasiya və s. ilə, aqlutinativ quruluşlu Azərbaycan dilində isə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr bir qayda olaraq, bir mənalı şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə edilir və həmin şəkilçilər sözlərin kökünə və ya əsasına artırılır.

Azərbaycan dilində sözlərin sırası nisbətən sərbəstdir, yəni cümlədə onların yerinin dəyişməsi, bir qayda olaraq, cümlənin mənasını dəyişmir, söylənilən fikrin müxtəlif məna çalarları alınır. Məsələn: Dünən ovçu ayı öldürdü. Ovçu ayını dünən öldürdü. Ayım ovçu dünən öldürdü.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası”nda qeyd edir ki “İngilis dilində sözlərin sırası eyni tipli, yəni nəqli cümlələrdə sabitdir - birinci yerdə mübtəda, ikinci yerdə xəbər, sonra tamamlıq, daha sonra isə zərflər gəlir. Məsələn: **The hunter killed a bear yesterday** cümləsində söz sırasını, yəni mübtəda ilə xəbərin yerini dəyişmək olmaz. İngilis və Azərbaycan dilinin səs sistemi də müxtəlifdir. Hər bir dildə səslər müxtəlif olduğu kimi, ayrı-ayrı dillərdəki oxşar səslər də tam eyniyyət təşkil etmir. İngilis dilində səslər həm kəmiyyət, həm də fizioloji və akustik cəhətdən Azərbaycan dilinin səs sistemindən çox fərqlənir. İngilis dilində 26 hərf və 44 səs olduğu halda, Azərbaycan dilində 32 hərf və 33 səs vardır. Azərbaycan dilində təkcə “k” hərfi iki cür tələffüz olunur. Məsələn: **kitab** və **kolxoz** sözlərindəki kimi” (2, s. 12).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində bir hərf və hərf birləşməsi müxtəlif vəziyyətdə bir neçə səsi ifadə etdiyi kimi, eyni bir səs də müxtəlif hərfələrlə ifadə oluna bilər.

İngilis dilində Azərbaycan dilinə xas olmayan saitin uzun və qısa tələffüzü ilə əlaqədar bir sözün mexaniki olaraq başqa sözlə əvəzlənməsi baş verir. Məsələn: live [liv] yaşamaq, leave [li:v] tərk etmək.

Dilçiliyin qrammatika adlanan bölməsində sözlərin quruluşundan və birləşməsindən bəhs olunur. Bu ifadədə olan sözlərin hər birinin təklidə bir söz kimi və bir məfhumun ifadəsi kimi, dilin lüğət tərkibində necə yer tutmasından, izahlı, etimoloji, dialektoloji, tərcüməli orfoqrafik və s. lüğətlərdəki mövqeyindən və s. nöqtəyi-nəzərindən də tədqiqi vacibdir.

H.M.Nağıyeva yazır: “Azərbaycan dilində hər hansı bir ifadəni üslubi cəhətdən aydınlaşdırmaq üçün seçmə normalarını bilmək lazımdır. Belə normalar isə ümumxalq dilinin, xüsusən ədəbi dilin müxtəlif üslubları ilə üzvi surətdə bağlıdır və üslubların tədqiqinə həsr olunan elmin, yəni üslubiyyətin mövzusunun əsasını təşkil edir. Dilçilik elmləri silsiləsində üslublardan və bu üslubların əsasını təşkil edən ifadəçilik vasitələrinin sistemindən bəhs edən müstəqil bir elm sahəsi vardır ki, bu da üslubiyyət adlanır” (3, s. 48-54).

Bizə aydındır ki, ümumxalq dilinin, xüsusən onun yüksək forması olan ədəbi dilin ümumiyyət tərəfindən məqbul normaları vardır və dilçiliyin bir sıra sahələri bu normaları dilin ümumi qayda və qanunlarının hərtərəfli tədqiqinə əsasən aydınlaşdırır, müəyyənləşdirir, qanuniləşdirir və dəqiqləşdirir. Üslubiyyət isə bu normaların həm müstəqil, həm də şərti məqsədə uyğunluq əsasında istifadə edilməsi mümkün olan variantlarını müəyyənləşdirir və tədqiq edir.

Buna görə də üslubiyyət dilçiliyin başqa sahələrinin, xüsusən fonetikanın, leksikologiyanın, qrammatikanın nəticələrinə əsaslanır və onlardan məqsədə-uyğunluq nöqtəyi-nəzərindən istifadənin yollarını müəyyənləşdirir.

Beləliklə, dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəz olunma imkanları, məna paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların müxtəlif nitq sahələrində paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslublar üslubiyyətin mövzusunı təşkil edir. Üslubiyyətdə dil vahidlərinin məqsədə uyğunluq əsasında seçilməsi məqsədin istiqaməti və xarakteri ilə üzvi surətdə bağlı olur. Sözün, ifadənin və ya cümlənin işlədilməsində məqsəd dil vahidlərinin bütün məqsədlər nöqtəyi-nəzərindən daha

¹² Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Xarici dillər kafedrası

əlverişli olanlarını seçmək üçün dildəki mənə və ya vəzifəyə yaxın olan - ümumən sinonim olan sözlərin quruluş formalarının bir-birinə olan nisbətini, qarşılaşdırılması, əvəzlənməsi qayda və prinsiplərini bilmək zəruridir. Belə qayda və prinsiplər isə üslubiyyatda öyrənilir.

Ağamusa Axundov yazır: “Üslubiyyatda səslərin, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin eləcə də bütün qrammatik qaydaların ölçülüb seçilməsi və hansının üstün məqsədə daha çox uyğun olmasını müəyyənləşdirmək yolları aydınlaşdırılır. Buna görə də üslubiyyatda geniş mənada sinonimlər, sözlər qrammatik vasitələr tutuşdurulur və hansının işlədilməsinin məqsədə uyğun olduğu öyrənilir. Bu nöqteyi-nəzərdən bir çox yazıçıların bu sahədə gördükləri işlər, apardıqları əməliyyat və ya təcrübələr çox maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, bir çox yazıçı və şairlər kimi, Azərbaycan və ingilis yazıçıları da üslubiyyatın bu məsələlərini öz iş təcrübələrində daim nəzərə almışlar” (4, s. 131-137).

Belə nümunələri V.Şekspir və C.Cabbarlının da yaradıcılıq təcrübəsində görmək mümkündür. V.Şekspirin “Hamlet” əsərində Hamletin monoloqunda olan **“to be or not to be”** ifadəsinin ən düzgün formasını C.Cabbarlı vermişdir. Bu əsəri bir çox yazıçı tərcümə etmiş həmin ifadəni ya “olmaq ya ölmək”, yaxud “yaşamaq ya ölmək”, “olum ya olmayım”, yaxud “varlıqımı ya yoxluğumu” ifadələri kimi qələmə almışlar. C.Cabbarlı isə bu ifadələrdən daha üstün bir üslub kimi “olum ya ölüm” kimi tərcümə etmişdir.

Hər bir dilin üslubiyyatı əsasən sinonimlərdə ayn-ayrı sözlər vasitəsilə daha çox işlədilir. Məsələn: Azərbaycan dilində “gözəl” anlamını verən söz əvəzinə biz ingilis dilində “nice, pretty - qəşəng”, “beautiful - gözəl”, “handsome - yaraşıqlı”, “elegant - zərif, incə”, “wonderful - cazibədar”, “charming füsunkar” kimi sözlərlə ifadə edə bilirik.

Ə.A.Bağırov “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” adlı əsərində qeyd edir: “Azərbaycan dilində feillər qrammatik vasitələr nöqteyi-nəzərindən çox zəngin olduğu kimi, üslubi imkan və məqamlarına görə də zəngin bir nitq hissəsidir. Feillərin elə morfoloji vasitələri var ki, onlar, xüsusən, sinonimliyin və antonimliyin artımı üçün olduqca əlverişli imkanlar yaradır. Belə morfoloji vahidlərdən qrammatik qaydaların yaratdığı şərait əsasında istifadə edilməsi feilin üslubi məqsədəuyğunluq məqamlarını daha da artırır” (5, s. 77).

Beləliklə, eyni iş hərəkət məfhumunu ifadə etmək üçün sinonim vahidlər sırası yaranır. Eyni əsas məfhumu ifadə etmək üçün, məsələn, işin indiyə qədər davam etməsi və s. keçmiş zaman daxilində icra olunduğunu bildirmək üçün -di, -ib, -miş şəkilçilərindən hər hansı birini feilə bitişdirib işlətmək mümkündür. Müxtəlif mənə və ekspressivlik çalarlıqlarını ifadə etmək üçün bu vasitələr sırasına başqa vasitələri də qoşmaq olur və beləliklə, sinonimlər bir az da çoxalır.

Hər bir nitq hissəsinin üslubi imkanları olduğu kimi, feil zamanlarının da üslubi xüsusiyyətləri var.

Üslubi imkanlar feilin zamanlarının kontekstdə yürüdülmə fikirdən və onun istifadə olunma məqsədindən asılı olaraq yaranır. İngilis dilində hər hansı bir zamanı əmələ gətirən leksik vasitələr, Azərbaycan dilində isə morfoloji göstəricilər başqa zaman şəkilçilərinin mənasını ifadə edir.

İngilis dilində **“ago”** sözü işlənən cümlələr də buna aid edilə bilər. Məsələn: I saw him a minute ago. Bir dəqiqə bundan əvvəl indiki zaman olsa da biz bu feili keçmiş zamanda işlətməliyik.

Feilin zaman formaları da ikinci mənada - konnotativ mənada üslubi, emosional-ekspressiv çalarlar kəsb edir.

İngilis dilində analitizm, Azərbaycan dilində feil zamanlarına münasibətdə yüksək dərəcədədir. Analitik söz dəyişkənliyi Azərbaycan dilinin feillərində, xüsusən də zaman sistemində müstəsna dərəcədə məhsuldardır.

İngilis dilində bir sıra tərz-zaman formaları üslubi sərhətləri təyin etmək üçün işlədilir. Məsələn: Yaxın gələcəyi danışq dilində ifadə etmək üçün **Present Continuous** formasından istifadə olunur. Rəsmi üslubda isə (qəzet məlumatlarında) Present indefinite forması işlədilir.

İngilis dilinin şərt və zaman budaq cümlələrində gələcək zaman **Future indefinite** forması **Present Indefinite** forması ilə əvəz olunur.

İngilis dilində indiki zaman bədii, danışq, rəsmi, elmi üslublarda və mətbuatda da işlədilir. İndiki zamanın dialoji nitqdə işlənmə imkanları da genişdir. Dialoqların reprikalarını təşkil edən indiki qrammatik zaman hərəkətin danışq vaxtı ilə tam uyğunluğunu, ümumi əlamətləri, uzun dövrlərə - keçmiş və gələcəyə aid olan proses və hərəkətləri semantik - üslubi cəhətdən aydınlaşdırır.

Nəticə. Beləliklə, feil zamanlarının üslubi imkanları üslubi morfolojiyada nəzərdən keçirilir. Üslubi morfolojiyə indiki, keçmiş və gələcək zamanların hansı konkret şəraitdə bir-birinin yerinə işləmə bilmələrini tədqiq edib öyrənir. Üslubi morfolojiyə həmin əvəzləmənin hər hansı bir fikrin ifadə edilməsinə nə cür təsir göstərdiyini müəyyən edir və ona istiqamət verir. Morfoloji vahidlərin məqsədəuyğun işlədilməsi üslubi imkanları genişləndirir. Bunun nəticəsində söz

üslubi normalara çevrilir. Keçmişdə baş vermiş iş, hal və hərəkətləri daha canlı şəkildə ifadə etmək üçün çox zaman keçmiş qrammatik zaman əvəzinə indiki zamandan istifadə olunur. Məsələn: Deyilər ki, bir gün qonşumuz Aslanın qoruğuna ot biçməyə gedir (danışq dilində). İ.V.Arnold yazır ki, ingilis dilində tərz - zaman formaları denotativ mənada-əlavə konnotasiyada işlənərək mühüm üslubi məqamlara xidmət göstərir. Zaman formaları arasında üslubi əvəzetmələr transpozitiv münasibətlərdə yaranır. S.Ballı feilin zaman formaları arasındakı münasibətləri transpozisiyaya adlandırıb. Feil zamanlarının transformasiyaya görə bir-birinə ən yaxın olan qeyri-qəti gələcək forması isə indiki zamandır. Gələcək labüd və şübhəsiz sayıldıqda onun yerində indiki zaman forması işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1979, səh:19.
2. Musayev O. İngilis dilinin grammatikası. Bakı: Maarif, 1979, səh: 12.

3. Nağıyeva H.M. ENGLISH. Bakı: Maarif, 1982, səh: 48-54.

4. Axundov A. "Kategoriya vremen v Azerbaydzhanskoy yazyke. B., 1968, str: 131-137.

5. Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: ADU, 1985, səh: 77.

Açar sözlər: İniliş dili, feilin üslubi imkanları, inkişaf, Azərbaycan dili, termin

Key words: Inilis language, stylistic possibilities of the verb, development, Azerbaijani language, term

Ключевые слова: Английский язык, стилистические возможности глагола, развитие, азербайджанский язык, термин

Стилистические возможности глагола в английском и Азербайджанском языках

Резюме

Как известно, английский и азербайджанский языки относятся к разным языковым группам как по генезису, так и по типологической структуре. Английский принадлежит к германской группе индоевропейских языков и считается аналитическим языком. Азербайджанский язык входит в огузскую группу тюркских языков и называется агглютинативным языком. На этой основе между этими языками существуют серьезные различия.

В английском языке настоящее время употребляется в художественном, разговорном, официальном, научном стилях и в прессе. Широки также возможности употребления настоящего времени в диалогической речи. действия.

Stylist possibilities of the verb in english and Azerbaijan languagesy

Summary

As it is known, English and Azerbaijani languages belong to different language groups both in terms of genesis and typological structure. English belongs to the Germanic group of Indo-European languages and is considered an analytical language. The Azerbaijani language is included in the Oghuz group of Turkic languages and is called an agglutinative language. On this basis, there are serious differences between those languages.

In English, the present tense is used in artistic, colloquial, official, scientific styles and in the press. The possibilities of using the present tense in dialogic speech are also wide. The present grammatical tense, which constitutes the dialogues' reprikalan, is fully compatible with the speaking tense of the action.

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kəmalə Mehdixanlı